Spirit of Bosnia / Duh Bosne

An International, Interdisciplinary, Bilingual, Online Journal
Međunarodni, interdisciplinarni, dvojezični, online časopis

Književnost je ono što treba čitati po drugi put: Intervju sa Susan Sontag

Omer Hadžiselimović

(Intervjuirali smo Susan Sontag u Sarajevu 10. aprila 1993. godine, za vrijeme njene prve posjete bosanskom glavnom gradu pod opsadom. Sjedili smo na plastičnim stolicama ispred glavnog ulaza FIS-a, zgrade čija nam je velika masa davala izvjesni osjećaj zaštite od srpske artiljerije na brdima. No bio je to neuobičajeno miran dan u gradu: traka u kasetofonu nije uhvatila ni jednu eksploziju.)

Omer Hadžiselimović: Ms. Sontag, dozvolite da Vam postavimo neizbježno pitanje: šta Vas je nagnalo da dođete u Sarajevo u aprilu 1993?

Susan Sontag: Od samog početka rata bila sam užasnuta, zgrožena i obuzeta tugom zbog okrutnosti i nepravde onog što se dešavalo Republici Bosni i Hercegovini kao posljedica srpske četničke agresije. Međutim nisam osjećala da ima ikakvog smisla ili ikakve koristi od mog dolaska ovamo, jer nisam znala što bih mogla uraditi. Iako sam Amerikanka i svi članovi moje obitelji su bili američki državljani kroz mnoge generacije, po svom mentalitetu, po svom radu i načinu razmišljanja osjećam se Evropljankom. Provela sam oko polovine svog odraslog života u Evropi, tako da mi je ova vaša situacija duhovno vrlo stvarna. Isto tako sam bila kao turist mnogo puta u bivšoj Jugoslaviji, čak sam bila i na jednom značajnom književnom kongresu prije više od dvadeset pet godina: na kongresu Međunarodnog PENa održanom u Sloveniji, na Bledu, 1966. ili 1967, ali uprkos svim tim emocijama nisam znala od kakve bi bilo koristi da dođem u Bosnu i Hercegovinu, posebno u Sarajevo. Nisam se bojala opasnosti, jer sam posve svjesna da je svaki strani posjetilac jako povlašten, zaštićen i uživa velike udobnosti u poređenju sa ogromnom patnjom i oskudicom ljudi koji žive ovdje, bez hrane, vode, bez goriva, po strašnoj zimi. Često sam se pitala zašto bih dolazila: ne želim biti turist, a meni nije dovoljno da obavim simboličnu posjetu, jer mi onda izgleda da to činim zbog sebe, a ne zbog vas, ljudi u Sarajevu, ljudi u Bosni i Hercegovini. Ali odgovorit ću konkretno na Vaše pitanje: imam sina koji je pisac i novinar i koji je počeo dolaziti ovamo u septembru prošle godine, a sada u aprilu sam i ja došla s njim. On je posve opsjednut situacijom ovdje: već je napisao i objavio jedan značajan članak u značajnom američkom časopisu New Yorker. On piše knjigu o ovom ratu i zapravo sam došla zato što me je on ohrabrivao da dođem. Da ponovom: ranije nisam dolazila ne zato jer sam se bojala, ne zato što nisam bila zainteresirana, nego zato što nisam znala od koje će koristi biti moj boravak. Nisam htjela da ljudi kažu: "O, Susan Sontag je bila u Sarajevu." To meni ništa ne znači. Ne stvaram svoju karijeru

time što se predstavljam kao plemenita osoba. Svoj dolazak ne bih mogla opravdati sama pred sobom kad ne bih osjećala da sam od neke koristi vama, ljudima Sarajeva, ljudima Bosne i Hercegovina. A David mi je kazao: "Trebala bi doći. Bit će ti to značajno iskustvo – srešćeš se s ljudima, saznat ćeš, vidjet ćeš". Da me on nije ohrabrivao vjerujem da ne bih došla. Ja nisam kao [Bernard-Henri] Levy i [André]; ne dolazim ovamo da učinim nesto za sebe—dolazim ovamo samo sa željom da budem od neke koristi, koristi vama, i to me pitanje još uvijek muči: kako da budem korisna. Naravno, mogu napisati knjigu ili članke, mogu govoriti javno o vama. Ali pošto moj sin ve piše knjigu i pošto je on strasno privržen vašoj stvari, ja neću pisati knjigu. Mislim da u obiteljskom poslu mora biti podjele rada. Govorit ću javno i razgovarati s ljudima, pojavit ću se na televiziji i napisat ću članak za New York Times. Ça va sans dire–to se podrazumijeva. Ali to za mene nije dovoljno. Cijelo vrijeme pokušavam shvatiti kako bih mogla biti od veće koristi.

Zvonimir Radeljković: U intervjuu sa Joe Davidom Bellamyjem, prije četrdeset godina, opisali ste sebe kao proznog pisca i kao stvaratelja filmova. Kako biste se opisali danas?

S. Sontag: Intervjui, uključujući ovaj naš sada, su vrlo čudna stvar. Čovjek daje sve te izjave, jer mu postavljaju sva ta pitanja. U intervjuima sam govorila stvari koje sama po sebi ne bih nikada rekla. Izreknem ih jer mi ljudi postavljaju sva ta pitanja. Ja onda odgovorim i vrlo često se pitanje i ne pojavi u objavljenom tekstu, tako da izgleda da sam ja to tek onako proizvoljno rekla. A ja sam ustvari samo pristojna i odgovaram na vaša pitanja. Sjećam se prije mnogo godina sam dala u Parizu intervju jednom vrlo značajnom časopisu, Le Nouvel Observateur, koji je trajao cijela dva sata, a pred kraj intervjua čovjek se uvijek razlijeni. Novinar koji me je intervjuirao je znao da sam živjela u Parizu mnogo godina, pa mi je rekao: "Konačno, Susan Sontag, Pariz više nije onoliko zanimljiv kao što je bio kad ste vi živjeli ovdje," na što sam ja odgovorila: "Da, zanimljiv je, ali ovo nije ono sjajno doba Sartrea. Nije onoliko zanimljiv kao što je bio." A onda se desilo da je naslov objavljenog članka glasio: "Američka intelektualka tvrdi da Pariz više nije zanimljiv". Ja to nisam rekla. To mi je bilo nametnuto.

Z.R.: Obećavamo da takvo što nečemo uraditi. Naš naslov će biti neutralan.

S. Sontag: Tako je i sa intervjuom s Bellamyjem. Ja sebe definiram kao pisca. Tačka. U ovom periodu mog života mi je pisanje umjetničke proze najznačajnija stvar. A to je i onako bila moja prva ljubav. Završila sam ovaj veliki roman, Čovjek koji je volio vulkane (The Volcano Lover), i jedine stvari koje me sada zanimaju su moj novi roman i Sarajevo. Započela sam sljedeći roman, ali evo ovo se desilo vama, a pošto mislim da pripadam tradiciji pisaca koji vjeruju da biti pisac znači poklanjati pažnju svijetu oko sebe, zauzimati se za pravednu stvar, stavljati se u opoziciju. Piscu je sigurno dužnost biti svjedok u svom pisanju i na druge načine onoga što se događa ovdje. Ali se ja ne zavaravam u pogledu većine pisaca. Većina pisaca su konformisti. Većina pisaca su sluge države ili neke moćne ideologije, a neki pisci su opaki propagandisti zlih ideja. Kao g. [Edouard] Limonov koji je bio tu na brdu i pucao na vas, što je snimljeno na filmu. Tako da se pisci ne smiju idealizirati. Ima ovakvih i onakvih ljudi, kako bi rekli Francuzi—il ya les uns et les autres. I čak i kad bih mogla dići slušalicu i nazvati Günthera Grassa ili Milana Kunderu, ili Umberta Ecoa, ili bilo kojeg svjetski poznatog pisca—a ja poznajem te ljude, nisu mi bliski prijatelji ali ih poznajem sa raznih skupova

i imam njihove telefonske brojeve—i kad bih im rekla: “Dođite u Sarajevo!” ne znam da li bi došli. A čak i ako bi došli, ne znam da li bi me razočarali.

O.H.: A Kurt Vonnegut? Poznajete li i njega?

S. Sontag: Da. Poznajem svakoga. Toliko sam stara da svakoga poznajem. Ali, na primjer, Kurt Vonnegut ne bi došao. Kad sam svojim prijateljima književnicima u New Yorku rekla da dolazim ovako svi su mi kazali da sam luda, da je to opasno. Naravno da je opasno. Rekla sam im da je to kao kazati da je na Sjevernom polu hladno. Znam da je opasno, ali to nije razlog da se ne ode. Mislim, kad su ljudi odlazili u Španjolsku u tridesetim godinama ovog stoljeća, kada je George Orwell otišao u Španjolsku, znao je da je opasno. Skoro je poginuo: dobio je metak u vrat. Ali razlog zbog kojeg oni neće doći, ili ako će doći će vas razočarati, jeste dublji i gori. Postoji ta kultura sebičnosti. Postoji ogromna depolitizacija među inteligencijom, među piscima u Zapadnoj Evropi i Sjevernoj Americi. Vi ste pomenuli Vonneguta, mogao bi se pomenuti i Joseph Heller, čovjek koji je napisao Kvaku 22 (Catch 22), i koji zbilja razumije prirodu rata. Poznajem Vonneguta. Nikada se nisam srela sa Hellerom, ali Heller i svi ti drugi pisci samo sjede u svojim skupim stanovima, odlaze u prirodu vikendom, i žive svoje privatne živote. Žao mi je što ču vas razočarati, ali oni se ne uključuju ni u kakvu političku akciju ni u samim Sjedinjenim Državama, a još manje u inozemstvu. Ti ljudi se ne bave ničim ozbiljnim. To je vrlo žalosno i meni je žao što to moram reći, ali njima nije stalo, oni nemaju savjesti, oni ne misle da je pisac svjedok savjesti, niti pomišljaju na to. Ne znam nikoga ko bi mislio na taj način. Poznajete li vi koga? Vrlo je to čudno, ali vas su u Sarajevu za ovu prvu godinu rata posjetile dvije osobe iz Sjedinjenih Američkih Država: dvije sredovječne žene koje su prije dvadeset pet godina bile u Hanoju: ja i Joan Baez. Ali mi smo jedine došle.

O.H.: Da li bi ovo bilo tako s Vonnegutom i prije dvadeset ili dvadeset pet godina?

S. Sontag: Da. Sasvim. Bojim se da vi gajite strašnu iluziju o tim ljudima. Oni su vrlo sebični.

O.H.: Jednom ste rekli i ja Vas citiram: “Čovjek postaje pisac ne toliko jer ima nešto reći, koliko zato što je doživio ekstazu čitajući.” Što za Vas znači pisanje, da li je to potreba, nešto što morate raditi, ili je to izvjesno izbavljenje, i u kojoj vrsti pisanja najviše uživate?

S. Sontag: Pravim takve formule jer ljudi traže od mene da nešto opišem. Što se mene tiče, nisam se nikada pitala zašto sam pisac, i ne zanimaju me moji psihološko razlozi zbog kojih sam pisac, jer su savršeno banalni. Vjerujem da pripadam poduhvatu koji se zove književnost, u okviru kojeg postoji mnogo tradicija, a ja sebe povezujem s njih nekoliko. Ono što me zanima su moje dužnosti, moje obaveze. Jedna od mojih obaveza jeste da pišem dobro. Druga moja obaveza je da sačuvam svoj jezik, jer u mom jeziku postoji degeneracija – kao vjerojatno i u vašem – zbog utjecaja televizije, komercijalizacije i politizacije jezika. Još jedna moja obaveza jeste da govorim istinu. I zato nije važna moja ličnost: zašto sam postala pisac. Kada sam bila dijete htjela sam postati doktor. Sve što znam jeste da što god bih radila, koji bih god poziv prihvatila, ne bih ga prihvatila u sebičnom duhu. Da sam postala doktor radila bih u velikoj bolnici, a ne bih imala privatnu praksu, ne bih sjedila u svojoj ordinaciji i zarađivala

mnogo novca. Ne, ja bih radila u velikoj bolnici, sa sirotinjom. Hoću da kažem da bih, bez obzira na zanimanje, radila u duhu morala. I tako sam odabrala pisanje jer mi ono daje veliku sferu dejstvovanja. Pošto sam poznati pisac imam tu prednost da govorim javno i da mnogi ljudi čuju ono što ja kažem. Ne mislim da će se oni neizbježno promijeniti zbog onog što im ja govorim, ali ipak imam određeni uticaj. No nije u pitanju da ja to moram činiti, nije to kompulzija. Zapravo je to dužnost jer mi nije lako pisati, u stvari mi je to vrlo teško. To je težak posao kad pokušavate dostići ono najbolje, pisati što je bolje moguće. S vremena na vrijeme mi pisanje pruži veliko lično zadovoljstvo, ali nisam pisac da bih izrazila samu sebe. Ne zanima me samoizražaj. Zainteresirana sam da napravim nešto dobro što će trajati. Neobično volim, kad sam već u bivšoj Jugoslaviji, pominjati ime Danila Kiša. Jako sam ga dobro poznavala, i često smo razgovarali o pisanju, i priznali smo nešto jedno drugom—ovo nikada ranije nisam javno rekla—jedne duge noći kad smo ostali do kasno, možda do 3 ujutro, sjedeći u Coupole u Parizu i pijući. Ne znam da li je on pitao mene ili sam ja pitala njega, ali pitanje je glasilo: "Pišeš li svaki dan?" Jer znate, pisci se osjećaju vrlo krivim ako ne pišu svaki dan, i vjeruju da nisu posve ozbiljni ako ne pišu svakodnevno, a nas dvoje smo priznali jedno drugom da nijedno ne piše svaki dan; zapravo da nekad prođu mjeseci a da ne napišemo niti riječ. Tada mi je Kiš kazao: "Mrzim pisanje. Pišem samo kad ne mogu podnijeti da ne pišem." A sada se vraćam na početak vašeg pitanja: da li je to ono što bih zbilja željela raditi. On mi je rekao: "Ono što ja zbilja volim da radim jeste da čitam. I tako čitam po cijeli dan, svaki dan, sve dok me ne bude stid, a tada počnem opet pisati." I tako ni ja ne pišem svaki dan, nego čitam svaki dan, a kad mi bude dosta čitanja, onda pišem.

Z.R.: Biste li nam rekli koji su pisci formativno uticali na vas?

S. Sontag: Ima ih previše. Počela sam vrlo rano čitati. Čitala sam kad mi je bilo tri godine, što me čini nekom vrstom čuda od djeteta. Ali sam istovremeno i jako spora. Na neki način sam i vrlo zaostala. Ali što se tiče učenja bila sam čudo od djeteta. Pročitala sam toliko knjiga da vam ne mogu odgovoriti da je ovaj ili onaj pisac uticao na mene. Počela sam pisati kad mi je bilo sedam godina. Na mene je uticala cijela svjetska književnost. Rekla bih više evropska nego američka književnost. A iz američke književnosti su na mene uticali mnogo više pisci iz devetnaestog nego iz dvadesetog stoljeća.

O.H.: A koji su američki pisci devetnaestog stolječa za vas najčitljivi?

S. Sontag: Tu ima vrlo značajnih pisaca: Emerson, Hawthorne, Poe, Dickinson, Melville, Henry James. To za mene predstavlja veliku američku književnost. Osjećam se djetetom te književne tradicije iz devetnaestog stoljeća. Ali uistinu, moji stvarni formativni modeli koji su stvorili moje osječanje vokacije ostaju posve evropski: ruski, njemački i francuski pisci. Ljudi kao Dostojevski, Tolstoj, Kafka ili Gide. Čitala sam Gideove dnevnike kad mi je bilo trinaest godina, i pomislila sam: eto to je što bih željela biti, pisac. Nisam prihvatila pisanje kao vokaciju od američkih, nego od evropskih izvora. Ali, daleko sam više zainteresirana za američku književnost devetnaestog nego onu iz dvadesetog stolječa. To imamo stvarno izuzetne pisce, kao što su Emerson ili Poe. Zanimljivo mi je da je Nietzsche izjavljivao da mu je Emerson jedan od najdražih pisaca. Ili da je Baudelaire smatrao Poea toliko dobrim da ga je prevodio na francuski. Još dok sam bila mlad čitatelj i proučavatelj književnosti nisu

me zanimali niti Hemingway niti Faulkner, koji su vjerojatno najuticajniji američki pisci dvadesetog stoljeća. Još uvijek smatram da je Hemingway vrlo minoran pisac, iako razumijem njegov uticaj, ali me on ne zanima. A došla sam i do toga da donekle cijenim Faulknera, ali se to desilo preko jednog stranog pisca, Gabriela Garsije Marquesa, da sam to shvatila. Nisam ga cijenila prije nego što sam pročitala Marquesa. A što se tiče savremenih pisaca, živih pisaca u Americi, ima ih veliki broj dobrih – u američkom sistemu ocjenjivanja rekla bih da imamo mnogo B+ pisaca. Ali mislim da nemamo niti jednog književnika svjetske klase, koga bi ocijenila sa A. Takvih pisaca nema u Sjedinjenim Državama, i tu uključujem i Saula Bellowa koji je dobio Nobelovu nagradu. Smatram da nismo imali takvog pisca u zadnjih 40 godina, kakav je bio Danilo Kiš. Mnogi su dobri, kao Doctorow, ili Updike, ali ne mislim da su oni pisci svjetske klase.

Z.R.: U Vašem uvodu knjizi Najbolji američki eseji 1992 (The Best American Essay 1992) kažete da se ne smije prihvatiti kao nesumnjiva činjenica da nešto kao "književna kultura" uopće postoji, što će zapravo reći neka vrsta zajednice čitalaca i pisaca. No meni se čini da izvjesni tragovi književne kulture ipak preživljavaju, čak i u ovom intervjuu. U vezi s ovim: na kakvog čitatelja mislite kad pišete?

S. Sontag: Pa, ne mislim ni na kakvog čitatelja. Jer kad pišem, mislim na standarde, na mjerila, na ideale., a moji standardi dolaze iz velike književnosti prošlosti. Kad bih zamišljala čitatelja, što ne činim, rekla bih da pišem za nekog ko je pametniji od mene. Kako bih takvu osobu zabavila, kako bih je poučila nečemu. Mislim, ne bih trebala razočarati ili gnjaviti nekoga ko je pametniji od mene, ko je nadareniji od mene. Ali ja to ne radim, ja mislim na rečenice, a ne na čitatelja. I ne mislim ko bi takva osoba mogla biti. To su svi moji čitatelji.

O.H.: Treba li roman biti pametniji od svog pisca, kao što je to, mislim, rekao Conrad?

S. Sontag: Mislim da ako je dobar roman, onda jeste pametniji od svog autora. Ako čitate romane Dostojevskog, a onda pročitate ono što je napisao kao novinar, ili kao privatna osoba, onda ćete vidjeti da je roman bolji od svog pisca. Mislim da je knjiga uvijek bolja od svog pisca, ako je dobra knjiga. Pisci vas obično razočaraju, jer oni stave ono najbolje u sebi u svoje knjige. Hoću opet naglasiti da ne mislim o pisanju kao samo-izražaju., Mislim da posuđujem ili iznajmljujem sebe knjizi, i da time stvaram nešto što je bolje od mene. Ono što dobijam od književnosti i od drugih umjetnosti jesu standardi. Mislim da je u pitanju održavanje standarda. Pomenuli ste onu moju primjedbu iz Najboljih američkih eseja, da se postojanje književne publike ne može prihvatiti kao nesumnjiva činjenica: to je potpuno tačno. Ne može. Knjiga je kao poruka u boci. Ne znaš ko će ju pročitati.

Z.R.: Naročito ako mislite na većinu čitatelja.

S. Sontag: Baš tako. Ne znate ko su ti ljudi. No ja jos nisam spremna odustati. Možda ovo jeste početak novog mračnog doba, ali ću ja ipak za svoga života nastaviti da se ponašam i radim po izvjesnim standardima prošlosti.

O.H.: Columbijina književna istorija Sjedinjenih Država (Columbia Literary History of the United States) objavljena 1987 Vas opisuje kao kritičara "koji je najčešće i

najsistematičnije odvajao svoju teoriju od kriterija objektivnosti prema subjektivnijim načinima izražavanja". Je li to poštena procjena?

S. Sontag: Nije ni u kojem slučaju. To je potpuna glupost, iako je od Columbije. U jednom prethodnom izdanju ove enciklopedije [sic] postoji jedna drukčija formulacija koja je isto toliko smiješna. Ne, te kategorije, kao subjektivno i objektivno, jesu krajnje primitivne i nemaju nikakvog smisla. Takav je opis posve nezanimljiv. Prvo i prvo, ja nisam kritičar. Ja sam pisac koji je između ostalog pisao i eseje.

Z.R.: Pomenuli ste da najbolja američka književna djela dolaze iz devetnaestog stoljeća. Ima li ikakvih savremenih američkih djela koja Vam nešto znače?

S. Sontag: Ne. Postoje neki pisci za koje ne mislim da su prvoklasni, ali mi je stalo do njih i od njih sam nešto naučila. Ali to nisu veliki pisci.

Z.R.: No jesu li makar uzbudljivi?

S. Sontag: Nije to pitanje uzbudljivosti nego učenja. Od njih sam naučila kako pisati. Nije mi stalo i ne poštujem kategorije kao što su "zanimljivo" ili "uzbudljivo". Mislim da su to trivijalne kategorije. Pitanje je što mogu naučiti od njih. A postoji nekoliko savremenih pisaca od kojih sam nešto naučila kao pisac, naučila o jeziku. Na primjer od Donalda Barthelmija ili od Elizabeth Hardwick, kojoj je preko sedamdeset godina. Od njih sam naučila nešto o jeziku, kako se sklapaju rečenice, gdje staviti zarez, o pridjevima. Oni mi se sviđaju: i Barthelmi koji je umro i Harwickova koja je živa, oni su mi prijatelji. Ali ne bih rekla da su oni veliki, veliki pisci. Ne, ne mislim da danas postoji značajan američki pisac.

O.H.: Šta mislite šta je značajnije za modernog ili postmodernog pisca, invencija il istraživanje?

S. Sontag: Pošto nikada ne mislim u tim kategorijama vrlo mi je teško odabrati. Mislim da je veliki pisac onaj koji ima viziju istine, viziju kako konstruirati pripovijedanje – govorimo o prozi – kako tu smjestiti najviše materijala. Veliki pisac je ozbiljan, ambiciozan u formalnom smislu. Ne pravim razliku između invencije i istraživanja. Za svoju novu knjigu, za ovaj novi roman sam radila nešto što biste mogli nazvati istraživanjem. Razmišljala sam o istorijskom periodu, jer to je djelomično istorijski roman, i mnogo sam čitala. Razmišljala sam i o formi, pa je to formalno istraživanje. Ali konačno ne mislim da bilo koji pisac treba razmišljati u tim kategorijama, istraživanja i invencije. Za mene je najvažnija stvar da napravim nešto zbilja veliko, izražajno, zaista elokventno i stvarno istinito, što bi dirnulo čitatelja, što bi obrazovala čitateljeva osjećanja, što bi ga nečemu naučilo. Kad bih davala definiciju književnosti po kojoj bi se ona razlikovala od svega drugoga što je napisano, rekla bih da je književnost ono što treba čitati po drugi put. Nijedna knjiga nije vrijedna jednog čitanja, ako nije vrijedna drugog ili trećeg.

Z.R.: U Vašoj knjizi O fotografiji (On Photography) pišete o Whitmanovom "obezvrijeđenom snu o kulturnoj revoluciji" kao o proizvodu američkog sna. Kakva osjećanja imate prema američkom snu danas? Je li mrtav, da li je postao noćna mora, ili još uvijek postoji? Morate znati da u istočnoj i centralnoj Evropi on još uvijek postoji.

S. Sontag: Dozvolite mi da prvo kažem da sam ja, koja sam uvijek bila golub [protiv rata], po prvi put u životu u kasnim srednjim godinama postala sam jastreb [zagovaratelj rata]. Bila sam protiv svake američke intervencije od Koreje, kad mi je na početku tog rata bilo sedamnaest godina. Bila sam protiv korejskog rata, pa protiv vijetnamskog rata, protiv američkih upada u Panamu i Grenadu, bila sam protiv rata u zaljevu. Sada kad sam po prvi put u Sarajevu, razgovaram sa vojnim osobljem o intervenciji, i to mi je vrlo smiješna situacija. Strasni sam zagovaratelj skidanja embarga koje bi samo po sebi značila djelimičnu intervenciju. Vrlo je značajno da ljudi shvate da nije u pitanju izbor između intervencije i skidanja embarga, nego da se te dvije opcije prepliću. Da biste skinuli embargo i da bi to moglo biti djelotvorno mora postojati zemaljska i zračna podrška da bi se osigurala isporuka oružja, jer nije valjda da bi Srbi inače dozvolili da to oružje dođe tek onako. Prema tome, skidanje embarga već znači intervenciju. Strasni sam zagovaratelj intervencije. Toliko što se tiče mog odnosa prema jednom vidu moje zemlje. nikada nisam podržavala američku spoljnju politiku. Uvijek sam bila protiv intervencija, a sada sam u opoziciji jer nema intervencije. Ako hoćete saznati što radi američka vlada, pitajte mene što ja mislim, a američka vlada će raditi ono suprotno. A što se tiče takozvanog američkog sna, opet vam kažem, nisam patriot. Nisam šovinist. Poput Danila Kiša, prezirem sve nacionaliste. No što se tiče Sjedinjenih Američkih Država, tu ima i dobrih stvari. Postoji u Sjedinjenim Državama napor da se stvori multikulturalno društvo. To je jedna od dobrih stvari. Ali dozvolite da vas isto tako podsjetim da "naseljeničke zemlje" poput SAD, Kanade ili Australije imaju vrlo malo stanovnika-urođenika, jer su oni uglavnom pobijeni. U svakom slučaju, 98 % stanovništva su doseljenici. Tako da ni kod nas nije lako stvoriti jedinstvo različitih grupa, multikulturalno i multinacionalno društvo, ali je lakše nego u Evropi, gdje vi imate jake nacionalne identitete i govorite: ovo je naša teritorija, a vi ste stranci. Svak je stranac u Sjedinjenim Američkim Državama. Ne volim previše Clintonovu administraciju, ali Bushovu administraciju mrzim. Clintonova vlada je barem odlučna da nastavi s ovim naporom da se smanje sukobi među nacionalnim i rasnim grupama u Americi, da proradi multikulturno društvo. Ono već zapravo djeluje, iako u velikim gradovima ima tenzija jer je američki društveni sistem vrlo nepravedan, pa u Americi imamo negdje 25 % stanovništva koji su korijenito, ozbiljno siromašni, siromašniji nego siromašni u Zapadnoj Evropi. U Americi ima takvog siromaštva kakvo se ne može vidjeti u Napulju, čak ni u Južnoj Evropi. A ovo siromašno stanovništvo je pretežno, iako ne u potpunosti, crnačko ili porijeklom iz Meksika i Južne Amerike. Tako da u Sjedinjenim Državama postoji veliki rasni i klasni antagonizam. No želja postoji i zvanična politika je vrlo odlučna da nastavi ublažavati ovu situaciju, posebno u Clintonovoj administraciji, i ja se divim Clintonu, koji se trudi ostvariti ovo multirasno, multikulturno i multinacionalno društvo. U tom pogledu američki san nije mrtav.

O.H.: Evo našeg posljednjeg pitanja. U knjizi O fotografiji, kažete da neki fotografi izbjegavaju fotografije u boji, opredjeljujući se za crno-bijelu tehniku. Po njima, "boja pripada slikarstvu". Na jednom drugom mjestu kažete da "fotografije u boji ne stare na isti način kao crno-bijele fotografije …Hladna prisnost boje kao da potpuno odvaja fotografiju od patine". Ovo me podsjeća na ono što kaže britanski pisac William Boyd kroz svog junaka, filmskog režisera, u romanu Nove ispovijesti (New Confessions, 1987): "Boja je moderna pa crno i bijelo postaje prošlost, boja istorije. Pomislite na Veliki rat [Prvi svjetski rat]. Znate ga samo u crno-bijelom. Nema fotografija u boji iz

Velikog rata, no uvjeravam vas da je to bio događaj u mnogo boja. Zamislite li ga u boji imaćete potpuno drukčiju predstavu o njemu". Biste li se složili s Boydom?

S. Sontag: Vidite, ja mislim da znama bar o fotografiji više od g. Boyda. Možda je on čitao moju knjigu—njegova je došla mnogo kasnije. Ali to je istina, naravno. Ja to ne bih tako izrazila, mislim da on to kaže na pomalo trivijalan način–ali jeste, crno i bijelo jesu prošlost, dok je boja sadašnjost. Ali za dvadest pet godina, za pedeset godina, da li će to biti tako? Vjerovatno neće. Kako svijet boje traje dalje, naravno da ćemo na to drukčije gledati. Važna stvar u svemu ovome u vezi s fotografijama jeste uloga vremena. Stare fotografije s vremenm postaju umjetnost; ne postoje loše u devetnaestom stoljeću jer im je vrijeme podarilo određenu ljepotu i dirljivost. Dvije vrste umjetnosti za koje ovo važi jesu fotografija i arhitektura. Mi smo danas vrlo sentimentalni prema mnogim arhitektonskim djelima stila beaux arts, djelima s kraja devetnaestog stoljeća ili na prelazu vijekova, koja su zaista lošeg ukusa; ljudi iz tog perioda su tu arhitekturu smatrali groznom. Ne znam da li je iko pisao o ovdašnjoj Narodnoj biblioteci dok se gradila prije stotinu godina—i, nepotrebno je da to pominjem, vrlo sam tužna zbog njenog rušenja—ali sam sigurna da bi je rafinirana osoba opisala jedino kao kič. Biblioteka nam se danas, naravno, čini lijepom jer je to prošlost— prošlost postaje nesto lijepo … Takozvana gotska arhitektura u Engleskoj u devetnaestom vijeku—svi su je smatrali kičom. Ali mi danas mislimo da je divna jer ono sto je došlo poslije je bilo još gore.

O.H.: Ali to se, ne odnosi na književnost–poeziju, na primjer.

S.Sontag: Ne, ali se odnosi na fotografije. Književnost ne zastarijeva. Vrijeme nema isti učinak na književnost koji ima na fotografiju i arhitekturu. Književnost, na koncu, nije predmet; ona mora biti na papiru, na filmu, ili nečem drugom, ali ona nije predmet. Fotografije i arhitektura, s druge strane, stare na jedan pozitivan način, tako da kič iz prošlosti postaje lijep za nas.

Z.R.: Hvala vam što ste odgovarali na naša pitanja.

© 2007 Zvonimir Radeljković and Omer Hadžiselimović

NAPOMENA: Neznatno kraća verzija ovog teksta je prvobitno objavljena na bosanskohrvatsko- srpskom u sarajevskom Novom izrazu (7. 27-28 (2005): 124-132).

The preceding text is copyright of the author and/or translator and is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivs 3.0 Unported License.